

Kunskapens makt eller ordens?

Funderingar om teknomentalitetens kunskapsuppfattning

av José Luis Ramírez

NORDREGIO

”Den som således tror att han kan lämna efter sig en lära i skriftens form och den som tar emot den ur en bok såsom vore det ett tydligt och säkert ord, han är mycket enfaldig ...; han inbillar sig att det skrivna ordet har annan uppgift än att utgöra en påminnelse om något för den som redan känner det.” 275

Med dessa ord kommenterar Sokrates sagan om den egyptiske kungen Tamus och guden Teut som uppfann skriften. Sagan står att läsa i Platons dialog Faidros¹ och återopas ofta i texter som förhåller sig kritiska till den moderna teknomentaliteten och dess barn informationsteknologin. Informationsteknologin går hand i hand med det kunskapssamhälle som håller på att efterträda industrisamhället. Produktionen av kunskap har blivit en förutsättning för produktionen av varor och produktionen av varor har blivit samhällets främsta mål. Språk och teckenhantering i allmänhet blir i detta samhälle oundgängliga: kunskap blir detsamma som teckenproduktion och teckeninlärning. Kunskapssamhället är ett teknologisamhälle där ord likställs med artefakter. En mänsklig robotisering smyger sig sakta in.

Babeltornet uppstår inte bara när människor talar olika språk. Det värsta babeltornet uppstår när alla tror att de talar samma språk. Alltfler har dock fått för sig att vi kommer att förstå varandra bättre när alla talar engelska. Ett problem med vårt språk är att ordens mening är mångtydigare och förändras snabbare än ordens utseende. Samma ordgestalt skiftar mening över tiden och beroende på brukarens bakgrund och erfarenheter. Vi förleds att tro att bara vi är eniga om orden så kommer allting att utvecklas i avsedd riktning. Vi röstar på ord och vi fattar beslut om ord och tror att saken därmed är avgjord. Det är ganska kännetecknande att vi säger oss utöva vår ”röst”-rätt när vi stoppar en förtryckt valsedel eller räcker upp en hand. Vi vill därmed tro att debatten slutar just när den egentligen borde börja. I det moderna offentliga samtalet blir det därför allt mer angeläget att försöka fånga vad som *gömmar* sig bakom orden än vad orden visar.

Det finns en annan sagokung, Midas, som besatt den tvetydiga förmågan att till guld förvandla allt vad han rörde vid, vilket gjorde mat och dryck omöjliga att förtära. Aristoteles återopar denna saga i sina ironiska utläggningar om penningens makt. Det mänskliga medvetandet som ger oss en förmåga att

¹ Avsnitt {275} Citatet ur Claes Lindskogs *Platos, Skrifter* Bd. I, Doxa, Lund, 1984.

behärska världen gör detta liksom Midas på bekostnad av en förvrängning av verkligheten. Ingenting kan bli medvetandets föremål utan att objektiveras och förtingligas. Vi förväxlar våra handlingar med det synliga resultat som de åstadkommer. Språket är därvidlag vårt främsta instrument för förtingligande. I språkets förvandling från tal till skrift förstärktes detta och substantivet tog makten över verbet. Vi kallar ofta "köp" den vara som vi köpt, inte den handling som köpt varan. På samma sätt låter vi "språk", som betecknar en mänsklig aktivitet, förvandlas med de ord som vi använder för att tala. Vi säger "kunskap" om menar produkten av kunskapens handling inte den skapande förmåga som möjliggör den. Vi tror då att kunskapen är det som står skrivet i böckerna, som om böckerna kunde läsa och tolka sig själva och som om vi kunde erhålla kunskap genom att lära oss orden, på samma sätt som vi släcker törsten genom att konsumera ett glas vatten. Ordet "kunskapande", particip till ett verb som inte finns i våra ordböcker², har blivit ett modeord; det visar att betydelsen av det traditionella ordet "kunskap" är på glid och att dess allt mer övergivna meningsplats tarvar en ersättare. Med "kunskapande" menas numera vad som tidigare menades med kunskap. Ordet "kunskap" tycks inte längre syfta på en personlig förmåga utan på ett slags ting.

Driften till förtingligande av alla handlingar och av all mänsklig förmåga förstärks i vår kultur med det grekiska alfabetets tillkomst som ägde rum för 2.700 år sedan. Först med tryckkonsten blev dock alfabetiseringen gemene mans egendom. "Uppfinningen av boktryckarkonsten" — skriver Hobbes³ — "är ingen stor sak jämfört med uppfinningen av bokstäverna". Alfabetiseringsprocessen avgjorde skriftkulturens hegemoni över det talade ordet⁴. Ögat och handen tog makten över örat och munnen och skapade vår första riktiga teknologi. I allmänhet alfabetiseras män tidigare än kvinnor. Det vi kallar manlig kultur är också en kultur där skrivlärdomen har makten. Med alfabetiseringen uppstod en uppfostringsprocess som skapat den moderna teknomentaliteten. Först med cybernetiken och informationsteknologin får vi en ny mental revolution som kan mäta sig med alfabetets och utplåna resterna av talkulturens nerv. Det är detta som Orwell anade och försökte beskriva i sin "1984".

För att förstå den meningsförändring som våra mest invanda ord har genomgått vore det nödvändigt att hålla en historisk medvetenhet levande, när den blivit allt fattigare. Att lära sig latin och framförallt grekiska vore viktigt, inte därför att dessa språk är gamla, utan därför att de lever kvar i våra moderna språk och

² "Kunskapa" är en militär term som betyder spana, spionera.

³ Hobbes, Thomas *Leviathan*, 1651, IV kap.

⁴ Se Ong, Walter J. *Muntlig och skriftlig kultur - Teknologiseringen av ordet*, Anthropos, Göteborg, 1990.

avslöjar omedvetna och glömda nyansglidningar. Vårt tänkande sitter fast i omedvetna metaforer som skapat orden och glider (metonymiskt) över till sidoaspekter som förvränger deras ursprungliga mening⁵. Alla våra viktigaste ord som är förknippade med mänsklig kunskap; teori, praktik, analys, epistemologi osv, är från början grekiska ord. Vi använder oss fortfarande av en begreppsammansatt verktygslåda som gjordes i ordning av Aristoteles, även om verktygen blivit kantstötta och bytt plats med varandra under en milleniellång resa.

När språket som handling förvandlas till bara ord slutar vi att behärska språket för att i stället bli dess redskap. Detta fenomen är mest påtagligt i våra byråkratiska förordningar och i den styrning med vilket systemvärlden försöker utöva sin hegemoni över vardagen. I *livsvärlden* är orden till för att utveckla mening och förståelse. I *systemvärlden* är orden till för att just "förorda" och reglera. I *livsvärlden* är språk att handla och mena med ord, i *systemvärlden* är språk de ord som ska följas så att verkligheten anpassas till kartan i stället för tvärtom. Byråkratins användning av språket är det bästa exemplet på vad en teknologisk mentalitet är. I denna mentala värld uppfattas kunskap inte som en förmåga att handla, utan som en färdig produkt. Vissa ord reser sig då som guldkalvar för allmän dyrkan eller som majstånger kring vilken alla ska dansa. Ett sådant honnörsord är KUNSKAP. Ett annat, besläktat därmed, är VETENSKAP. Många fler skulle kunna tas upp härvidlag: natur, politik, staten, demokrati, osv. Ju vanligare dessa ord blir i den offentliga och den massmediala diskursen, desto mindre reflekterar vi över deras innebörd.

Vi ska satsa på kunskap, hör vi ständigt sägas. Att skrika efter kunskap är naturligtvis en plattityd, ty vem skulle förorda *okunskap*? Men vad menas med kunskap och hur går det till att förvärva den? Är kunskap någonting som kan hanteras som en bruks- eller konsumtionsvara? Det låter ofta så när man läser annonserna om alla "kursutbud".

Våra forskningspropositioner ropar allt högljuddare efter en kunskapsbaserad (ibland vetenskapsbaserad) samhällsutveckling. Socialstyrelsen skriver dock att begreppet *kunskap* inte är entydigt och att styrelsen vill hålla sig neutral i förhållande till olika kunskapssyn. Man kan hålla med om att kunskapsbegreppet kan betyda olika saker, men begreppet har också, paradoxalt nog, blivit allt fattigare och ensidigare. Det som egentligen har hänt med ordet "kunskap" är

⁵ Metonymin är metaforens systerfigur och viktigare än metaforen. Alla vet (eller tror sig veta) vad en metafor är, men knappast någon känner till metonymins funktion. Det finns dock inte plats här för att fylla denna kunskapslucka.

att det fjärrmat sig från den förmåga som gav kunskapen sin ursprungliga betydelse för att successivt förlora sig i andrahandskonstruktioner.

Med kunskap avses numera i våra studieplaner och i de offentliga programförklaringarna detsamma som det bokstavligen innehållet i våra böcker eller det som läggs fram i undervisningen: en objektiverad faktabeskrivning som tillhör alla och ingen och som blivit ett slags konsumtionsvara. Att förvärva ord är som att förvärva pengar. Vi tillskriver orden makten eller magin att frammana kunskap och tror att tillägnandet av orden är detsamma som tillägnandet av kunskap. Som om böckerna och orden i sig själva vore kunskap och inte bara kunskapens materialiserade tecken. Tecken måste alltid tolkas, vilket kräver livserfarenhet och träning som skapar förmåga, en personlig förmåga som utvecklas i mänsklig kommunikation och som utgör den egentliga kunskapen.

Böckerna har inte skrivit sig själva, undervisningen varken planeras eller förmedlas av sig själv. Någon måste skriva böckerna och ansvara för undervisningen; inte institutionerna utan människor av kött och blod som bildar institutioner. Den presumtiva kunskapsförmedlaren — lärare eller författare — måste antingen ha funnit allt detta själv eller också lärt sig det genom någon annan, som i sin tur skapat det själv eller fått det från någon annan, o.s.v. Till syvende och sist vilar all kunskap på enskilda människors erfarenheter och består av egen, antingen personligt förvärvad eller assimilerad, inte bara ackumulerad erfarenhet. Frågan är om någon kan läsa sig till kunskap utan egen erfarenhet.

Undervisning och kunskapsförmedling går ut på att väcka *uppmärksamhet* om viktiga aspekter av vår verklighet och vårt handlande, att undersöka deras sammanhang och skapa begrepp och ord med vilka de kan hanteras på rätt sätt. Någon opersonlig kunskap finns inte, även om kunskapen lämnar synliga spår eller tecken efter sig, materiella produkter som ser opersonliga ut och som vem som helst kan förnimma men inte utan vidare tolka. Vi ser vad någon har gjort eller hör någon redogöra för sin erfarenhet och, om vi har personliga förutsättningar för det, kan vi förstå vad det vill säga, ta till oss det och använda det i vår egen verksamhet. Den förvärvade kunskapen ligger då heller inte i de ord eller bilder som förmedlas. Orden eller uppvisningarna och exemplifieringarna kan endast väcka en åhörarens, en läsares eller en åskådares uppmärksamhet och insikt, om han eller hon kan tillgodogöra sig det utifrån sin tidigare erfarenhet. Yttre tecken i sig kan inte överföra någon kunskap om åhöraren eller läsaren inte besitter för ändamålet lämpad erfarenhet och förmåga att ta emot budskapet, bedöma, assimilera och bearbeta den. Med viss överdrift kan man säga att ingen lär sig det som man inte på något sätt redan visste eller var på väg att finna,

såsom Sokrates sade i Platons citat som inledde denna text. Om inte annat så måste man kunna förstå språket i vilket budskapet framförs och placera begreppen och påståendena i rätt sammanhang, vilket redan i sig förutsätter en viss erfarenhetsgemenskap mellan förmedlaren och mottagaren. Att lyssna och läsa är en i allra högsta grad aktiv handling. Kommunikation och transport är inte samma sak, även om de numera ofta sammanblandas, som om mediet vore budskapet.

Vi förhåller oss till ord som om de betydde någonting i sig själva och säger att "ordet si och så *betyder* det och det". Men orden kan inte själva *betyda* någonting, om inte en mänsklig intelligens ger dem en betydelse. Grammatiken lurar oss ständigt med sina substantiv och sina subjekt. Det är vi människor som betyder, orden är bara verktyg för att betyda. Orden laddas med betydelse av dem som är delaktiga i en språklig gemenskap och i en bestämd kultur. Vi använder oss av gemensamma tecken för att utbyta och jämföra erfarenheter. Men kunskapen själv, liksom erfarenheten, är rent personlig och blir gemensam endast genom kommunikation. Vi måste skilja mellan en falsk kollektiv kunskap som är allas och ingens och en gemensam kunskap som är var och ens, på samma sätt som vi kan skilja mellan kooperativa och hierarkiskt-representativa arbetsformer. Språket och kunskapen är människans första kooperativ⁶.

* * *

För den moderna teknokratiska kulturen består kunskap i alla böcker och alla kulturprodukter som handlingskunskapen åstadkommit. Kunskapen är något som ska konsumeras och memoriseras. När forskningsfrämjande organ — jag talar nu av egen erfarenhet — delar ut pengar till forskning, är vad de förväntar sig en skriftlig rapport som mäts i antalet sidor. Och en fakultets resultat ska mätas i antalet disputationer.

För en annan tradition är däremot kunskap en personligt förvärvad förmåga, en *areté*, som Aristoteles skulle kalla den, en vana att tänka och handla på ett gott och ändamålsenligt sätt som formas hos en människa genom träning. Kunskap är härmed liktydigt med skicklighet, klokhet och bildning. Kunskapen bildar då hos oss en andra natur, ett vanebildande sätt att förstå och handla som sitter fast i oss och ger oss en karaktär och en personlighet.

Låt mig nu ta upp den förvandling som vår kunskapsuppfattning genomgått under en sekellång utveckling från antiken till moderniteten, från alfabetet via

⁶ Se *Den kooperativa människan - Bidrag till en humanvetenskaplig kooperationsteori för samhällsplanering, medborgarskap och forskning* utg. av Forskarkooperativet dialLOGOS 1999.

tryckkonsten till industri och teknik och till informationsamhälle. Under detta långa tidsskede har de kunskapsbegrepp som vi fått i arv från Aristoteles lett till märkliga förenklingar. Det komplementära begreppspar Teori/Praktik har uppfattats som en dikotomi av varandra uteslutande begrepp. Det grekiska *theoria*, som betyder "betraktande", betecknade från början en aktivitet som består i att observera, bearbeta och förstå. Från att ha varit en rent mental aktivitet, har den blivit "teori" i modern mening och kommit att syfta till ett system av påståendesatser som är resultat av denna mentala aktivitet och som aldrig kunnat bli till utan skriftspråket. Samtidigt har den personliga teoretiska förmågan att observera, förklara och begreppsmässigt hantera erfarenheten som på grekiska kallades *episteme*, d v s vetenskap⁷, också flyttats över från utövaren till böckerna och till institutionerna som är resultatet av själva förmågans utövande. Inte nog med det; den gamla distinktionen mellan Vetenskap och Konst, som fortfarande pryder KTH:s emblem, har suddats ut⁸. Benämningen "konst" begränsas numera till de sköna konsterna och ordet "vetenskap" syftar numera till alla typer av studieämnen, såväl de som sysslar med förståelse och förklaring av fakta (teoretiska ämnen i strikt mening, typ naturvetenskap och matematik) som de som syftar till att åstadkomma konkreta lösningar och produkter (praktiska ämnen, typ socialt arbete, samhällsplanering eller företagsekonomi).

Aristoteles talade om två skilda kunskapsområden. Det ena syftade till "det som inte kan vara på annat sätt", d v s det vi kallar "fakta". Det andra omfattade "det som kan vara på annat sätt", d v s det som beror på oss själva och som kan kallas handlingskunskap. Faktakunskap syftar till sanning, handlingskunskap syftar till det goda. Vi bygger inte sanna bostadsområden utan goda bostadsområden. Här fanns en uppdelning i Vetenskap och Konst som byggde på en teoretiskt inriktad praktik och en praktiskt inriktad teori.

Även om handlingskunskap är något annat än faktakunskap, kan inga goda handlingar och inga lösningar finnas utan hänsyn till grundläggande fakta, ty det som inte kan vara på annat sätt bildar den grund som möjliggör det som kan vara på annat sätt. Men att reducera all handlingskunskap till faktakunskap skapar en tankemässig förenkling som leder till många problem för vårt samhälle. Denna reduktion kommer till uttryck i etableringen av de s k samhällsvetenskaperna, ett kunskapssystem som bygger på en tillämpning av naturvetenskapernas synsätt på mänskliga handlingssituationer. Det är typiskt för denna mentalitet att vi å ena sida begår en pleonasm när vi säger "humanvetenskap och

⁷ Det grekiska ordet finns dock kvar i "epistemologi" som betyder kunskapsteori.

⁸ På engelska lever ordparet *Sciences and Arts* vidare.

samhällsvetenskap" utan att kunna ange vad som är skillnaden däremellan⁹, trots att vi, genom att ha två benämningar, antyder att det torde finnas en skillnad. Att man sedan bygger upp "pleonastiska" institutioner typ HSFR, där båda kunskapsformer förvaltas under den enas (samhällsvetenskapernas) hegemoni, gör inte situationen bättre.

Var finns teknomentaliteten i allt detta?

Ett sätt att förstå den aristoteliska kunskapsdistinktionen är att skilja mellan en kunskap om VAD och en kunskap om HUR. Före skriftspråket och handböckernas maktövertagande lärde man sig en skicklighet genom att umgås med dem som redan var kunniga och försöka tillgodogöra sig deras sätt¹⁰. Men när även HUR blir ett slags VAD, när sättet att handla och göra börjar beskrivas och förvandlas till recept och till handböcker, då tror man att man kan bli fullärd även i praktiska ämnen bara genom att läsa böcker och gå på kurs¹¹. Det som har hänt är att all konst — i "konstens" ursprungliga mening — blivit till *teknik*. Ty medan konsten bygger på personlig skicklighet, bygger teknik i modern mening på regelföljd och beskrivningar av objektiverade handlingssätt som man bara har att robotmässigt följa¹². Visserligen är var och en av oss i våra liv klokare än så, men den offentliga kunskapsdiskursen följer denna teknokratiska grunduppfattning som genomsyrar den rådande utbildningspolitiken. Den moderna kloka människan tvingas att ständigt kryssa mellan *Skylla* och *Karybdis*, försöka lura systemet och slingra sig ur dess fällor, vilket tar tid från en kreativitet som skulle behövas till annat än att hantera myndighetsutövningens avarter. Genom alla utbud och påbud från utbildningsförordningar som skjuter över sitt eget uttalade mål, tvingar samhällssystemet (forskningsråd, skattemyndigheter, A-kassor och allt vad de heter) flertalet av de fria yrkesutövarna, forskarna och lärarna att göra ett sämre jobb än vad de kan. Slöseriet med kreativiteten i vårt upplysta samhälle är stort.

Egendomligt nog innebär teknologiseringen av kunskapen också en förvanskning av ordet "vetenskap" som numera syftar till ett slags kunskapsteknik för såväl teoretiska som praktiska ämnen som lär människor att göra som de blir tillsagda, snarare än att tänka och handla självständigt och klokt. Ett semantiskt föräldramord har ägt rum, där tekniken, som är vetenskapens och konstens barn,

⁹ En liknande pleonasm är det ständiga talet om "etik och moral".

¹⁰ Somliga talar här om "tyst kunskap", en förklaring som är vilseledande och hindrar oss från att riktigt förstå vad kunskap är.

¹¹ Det enda ämnet man kan lära sig utan att gå ut från klassrummet är matematik. Det grekiska ordet *máthema* betyder detsamma som "undervisning", vilket är avslöjande.

¹² *Téchne* var det ord som på grekiska användes för att benämna konsten. Att det grekiska ordet används för att beteckna den objektiverade konsten visar samtidigt deras samband.

slagit ihjäl sina föräldrar och övertagit faderns namn, som om denne levde vidare. Den som förstår meningen med vetenskapen tvingas idag att bedriva sin gärning i smyg och helt på tvären mot systemvärldens föreskrifter och regler.

För att rå bot på detta blir det nödvändigt att återuppliva den gamla sunda nyansskillnaden mellan vetenskap och konst. Dock inte för att ställa dem dikotomiskt mot varandra. Ty varje konst är beroende av visst teoretiskt och vetenskapligt kunnande och varje vetenskap innefattar också en praktisk skicklighet som gör den till en konst. När vi nu vill kalla alla konster för vetenskap, är det på tiden att påminna om att all vetenskap är också konst.

Jag har i detta inlägg kring temat Kunskap om kunskap, fått begränsa mig till att göra ett flertal deklamationer som skulle behövt en mer ingående och mödosam framställning. Jag har ingenting emot att ägna tid och rum åt att närmare utveckla och ge grund åt mina teser utan att nonchalera deras många fällor och paradoxer. Jag har på sistone också ågnat en stor del av min tid åt just dessa frågor. Men det utrymme på 6-7 sidor som ställts till förfogande för detta i denna antologi tillåter inga utvecklingar. Tre veckor innan manuskriptet skulle lämnas in hade jag, utan att på långa vägar vara färdig, skrivit 14 sidor som fick åka in i den elektroniska papperskorgen. Så skrev jag, med risk för bristande nyanser, en ny och kortare text som läsaren nu får i sin hand. Jag hoppas bara att den lyckas reta några av våra skattefinansierade makthavare, även om jag vet att mot enfald kämpar gudarna förgäves.